

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS EGY ISMERET- ELMÉLETI KRITIKÁJÁRÓL.

A neokantianizmus programjának egyik fő pontját képezi azon kérdés megoldása, hogy mikép lehetséges történelem mint tudomány?

A Tiszta ész kritikájában kinyomozta *Kant* a tudományos tapasztalás lehetőségének szükségképi feltételeit és megállapította annak formális határait; de csak annyiban, a mennyiben az tiszta matematikai és tiszta természettudományi ismerés.¹ Szerinte a természeti tudományokban csak annyi »tulajdonképi« tudomány található, a mennyi matematika foglaltatik bennük. És ezért már a chemiát és a pszichológiát is kizárta a »tulajdonképi« tudományok köréből. A történelmet még inkább.

Ez könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy a *Kant* korabeli chemiát, pszichológiát és történelmet voltaképp nem nevezhetjük tudományoknak. Legkevésbé pedig az utolsót. Csak a XIX. században emelkedett a história a tudomány rangjára. Történelemtudományt, a milyennel ma bírunk, *Kant* még nem ismert.²

¹ A kategóriák dedukciójában ugyan a tudományos tapasztalásnak általában derítette ki a priori princípiumait, de ezzel még nem szolgáltatta a szó mai értelmében vett egyes nem-matematikai tudománynak ismeretelméleti alapvetését.

² *Kantnak* a pszichológiáitól és a históriáitól való idegenkedése *Troeltsch* szerint magából a Tiszta ész kritikájának módszeréből is érthető. „Die Sprödigkeit gegen das Psychologische und Historische stammt. . . aus dem innersten Kern der Methode selbst, eben der Methode, die durch Einschränkung von Raum, Zeit und Kategorien auf bewusteinsimmanente Gültigkeit die dogmatische Metaphysik zerstört. . . hat.” V. ö. „Das Historische in Kants Religionsphilosophie” c. értekez. „Zu Kants Gedächtniss” c. munkában (kiad. Vaihinger és Bauch) 51. 1.

A históriának tudományá váló specifikálódását *Windelband* szerint azért egyedül ama kritikai szelleműek köszönhetjük, a melynek *Kant* volt a megteremtője és a mely a múlttróli phantastikus szemlélődést szigorúan methodikus és szisztematikus kutatássá fejlesztette.

A történelemtudomány lételének ténye szükségessé teszi a tudományos tapasztalás és a tudomány *Kanti* fogalmának kibővítését és a históriának belevonását a tudománytanba. A modern kritikai ismeretelmélet érzi ezt és a históriai ismerés természetének és formáinak vizsgálatát egyik legfontosabb feladatának vallja.

Hogy a történelem egy ismeretelméleti kritikája, illetve alapvetése kell, hogy a vele elválhatatlan összefüggésben álló szociológia ismeretelméletének problémájára nézve is fontos következményekkel járjon, azt könnyen beláthatjuk.¹

Ezt igazolja egyebek közt *Simmel*, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* című műve, a melyről bátran mondhatjuk, hogy egyike a legmélyebb munkáknak, a melyeket eddig a történelem ismeretelméletéről írtak. És igazolja különösen a mű azon része, a mely mind a történelem, mind pedig a szociológia methodikájában fontos szerepet játszó történelmi materializmus ismeretelméleti kritikáját tartalmazza.

Simmel munkájában kimutatja, hogy a históriai realizmus, a mely szerint a történelemtudomány a történésnek »a mint az tényleg lejátszódott« — tükörképe, tévtan. A történelmi realizmus dogmatizmusával szemben szerinte (az ismeretelméleti idealizmus értelmében) kérdeznünk kell: Mikép lehetséges történelem? Meg kell állapítanunk a történelmi ismerés a priori princípiumait.

A történeti materializmus theóriájával azon történet-ismeretelméleti probléma tárgyazásánál foglalkozik, hogy mikép nyerik a tények (»Thatsache«) az ő históriai értelmüket »tényfölötti jelegű előfeltevések alakító-erői általi? — a hol is ama theória ismeretelméleti« struktúráját vizsgálja. Figyelmen kívül

¹ A szociális tünemények specifikumát éppen az képezi, hogy van bennük történelem. Történelem nélkül a szociológia nem volna szociológia. A históriai mozzanat képezi a szociológiában azt a plus-t, a mely azt a pszichológiától megkülönbözteti. V. ö. *Pauler Ákos: Az ismeretelméleti kategóriák problémája* 116. 1.

² Völlig veränderte Aufl. Leipzig, Duncker & Humblot 1905. X. 170.1.

hagyván azt, hogy a történelmi materializmus théóriája mennyire vihető tényleg keresztül a históriában.

E théoria szerinte a históriai történésnek egy *egységes pszichológiai értelmezését* involválja. Habár *Marx* határozottan mondja, hogy az éhség magában még nem idéz elő történelmet, bizonyos, hogy az anyagi javak termelési- és csereviszonyai még nem létesíthetnék azt, ha az éhség nem fájna és mint hajtóerő nem állna mögöttük. A théoria »materializmus« elnevezése egyáltalán nem mondható találónak, hanem inkább tévesnek. Mert hogy nincsen köze a metafizikai materializmushoz, ez kétségtelen. A »materializmus« itt csak azt jelenthetné, hogy a történelem in ultima analysi nem szellemi energiáktól függ. De ez éppen ellentmond a théoria sajátos tartalmának, a mennyiben az a történelmet eminens értelemben pszichológiailag motiválja.

A történelmi materializmus tanának nagysága abban áll, hogy a történelem ellentétei és változásai mögött azt a mozgató rugót akarja megmutatni, a mely »elementáris egyszerűsége« által ahhoz kvalifikálódik, hogy a históriai élet szinte beláthatatlan folyamában az *egységet* tüntesse fel. Mind a mellett nem egyéb, mint egy pszichológiai hipotézis. Ugyanis felteszi, hogy az emberek külső mozdulatjai mögött lelki folyamatok rejlenek, a melyek alapjában véve a »közvetlen élet produkciójának és reprodukciójának« érdekét célozzák.

A théoria hipotetikus volta csak azért nem szembeötlő, mert az a lelki impulzus, a melyre az emberi világ történéseit visszavezeti, magában véve kétségbevonhatatlan tény, a mely tény-jellegét a rajta alapuló tanépiletnek is kölcsönözni látszik.

A történelmi materializmusnak azért jut fontos szerep a históriai realizmus legyőzésében, mert éppen ő követeli, hogy a valóság legközvetlenebb reprodukciójának tekintsék és éppen ő rajta mutatható ki előnyösen az adottnak kialakítása, az autonóm elme előfeltevései és igényei által. A mellett, hogy e théoria nem pszichológiai tényekkel, hanem csak *hipotetikus értékű pszichológiai redukciókkal* rendelkezik, lényeges jellemvonását képezi az a *kiválasztás*, a melyet a történelem lehetséges utolsó motivációin végez. Az élet a különféle »érdeksorok« bonyadalmas szövedékét mutatja. Benne minden elválaszthatatlanul össze van fonódva: gazdaság és vallás, államalkotmány és individuális élet, művészet és jog — és ezzel létre jön az, a mit történelemnek nevezünk. Csak a szálak *kontinuitása* által,

a melyek közül mindegyik, a többiektől hordozva egyes helyeken és korokban az érdeket uralja, lehetséges a tájékozódás,

A történelmi materializmusnak az az érdeme, hogy az a priori ideális összefüggésről ismeretünket (a történelemben) egy új partiális realizálással és szemléletes bizonyítékkal gyarapította. Ugyanis plauzibilissé tette, hogy a gazdasági viszonyoknak és az ideális értékeknek fejlődése, a melyek különálló fejlődési sorokat látszanak képezni, legalább is *sok* ponton összefüggnek. Ha ezen összefüggések törvényeit ismernők, úgy szerinte minden állapotot és eseményt, mint a gazdasági élet funkcióját és ezt mint a történelemnek általában szimbólumát mutathatnók ki.

Miért kellene azonban ezen ismerési lehetőség, illetve az egész történelem előfeltevését, illetve ismeretalapját éppen a gazdasági történésben keresnünk? Hiszen az alkotmányformák vagy az intellektuális műveltség, vagy akár a büntetőjog története minden egyéb történettel oly szakadatlan (habár sokszor közvetett) összeköttetésben áll, hogy ép oly jogosan szolgálhatna a történelemben ismeretalapjául. Csakhogy a történelmi materializmus azt hangoztatja, hogy az ökonómiai történésben nem csak az ismeretalapját, hanem a *reálapját* és indító okát fedte fel minden történelmi jelenségnek. Ez azonban nem egyéb, mint egy elhirtelenkedett és dogmatikus elvágása a történelmi létsornak.¹

A történelmi materializmus azon hite, hogy a valóságnak egy naturalisztikus utánarajzolását adja, elsőrendű methodikai tévedés. Mert nem csak a történés az *ismerési-érdekek szerint*

¹ *Simmel* ezt a következő példával illusztrálja t. „Wir hören z. B. —: Die Grossindustrie kann wegen der Beschaffung ihrer Materialien und des Absatzes ihrer Produkte keine Vielheit kleiner Staaten brauchen, und *sie* habe deshalb die grossen Einheitsstaaten der letzten Zeit, Deutschland und Italien geschaffen. Angenommen, diese Kausalität träfe zu — wie steht es mit Frankreich und England, deren Staatseinheit doch nicht durch die Grossindustrie bewirkt sein kann? Vielleicht ist auch sie seinerzeit aus wirtschaftlichen Ursachen hervorgegangen; allein nachdem sie einmal da war, hat sie ihrerseits dort das *Entstehen* der Grossindustrie aus denselben Zusammenhängen heraus begünstigt, aus denen andernorts die *umgekehrte* Kausalität zu gelten scheint, und ebenso hat auch in dem letzteren Falle der einmal geschaffene Grossstaat unzählige Grossindustrien erst hervorgerufen. Da nun derartige Wechselwirkungen sich in einem endlosen und für unser Erkennen anfangslosen Prozes entwickeln, so ist es willkürlich, an welchem Gliede wir sie mit der Erklärung abschneiden wollen, an diesem die letzte Ursache aller späteren Erscheinungen der Reihe zu besitzen —” 155. 1.

formált képének stilizálását téveszti össze a történetes közvetlen *folymatával*; hanem ezenkívül még egy princípiumot, a mely csak *heurisztikus* jelentőségű — egy *konstitutívvel*, a mely már eleve bizonyos. Mert hogy a gazdasági motívum az emberek tudatát általában — még „*nem gazdasági tartalmakkal*” szemben is uralja, sőt azokat *tudatosan létrehozza*, azt senkisésem állítja; a mi az öntudatlanba történik — és hogy ott mikép kapcsolódnak a kauzalitások azt senkisésem tudhatja. A történelmi materializmus tehát csak azzal a feltevéssel élhet, hogy az események úgy játszódnak le, *mintha* ama motívum uralná az embereket.

A történelmi materializmus azon nagy érdeme, hogy a kölcsönös »idegenséget«, mondhatjuk ellentétességet, a mely »érdeksorainkat« belső értelmük és értékük szerint elválasztja, történelmi realizálódásuk és lefolyásuk szoros összefüggésében mutatta meg, — fosztja meg az alapmotívumát »exceptionális állásától« és mint tisztán heurisztikusát koordinálja, a mely más »kategóriák« tényeinek »kiszámítását« saját magából megengedi. Ama »kategóriák«-nak, a melyekből ugyanaz a számítás eszközölthetne.

A történelmi materializmus természetesen nem ismeri el a történelmi élet azt a koncepcióját, amely szerint az egy — sok, magukban véve koordinált szálakból összefonódott szövedéket képez. Az ő számára a gazdaság az állandó — a történelem »fundamentális szférájában« kifejlődő feltétele minden más fejlődésnek, mintegy »magánvalója« a többi történelmi jelenségeknek. És tény, hogy csak ezen »struktúra «nak feltétele mellett lehetséges történelmi materializmus mint konstitutív princípium. Azonban éppen ez a feltétel a »történelmi kép« kivételében egy nagy akadályhoz vezet. Hogy ha ugyanis igaz az, hogy a jog, az erkölcs, a vallás stb. fejlődései a gazdasági fejlődés görbáját követik, a nélkül, hogy ezt lényegesen befolyásolják, úgy még nem látjuk, hogy *mi által jönnek létre maguk a gazdasági élet változásai*. A történelmi materializmus szerint minden termelési forma eredetileg a saját idejéhez, korához abszolúte hozzáillő volt. De mivel minden kor kizárólag a termelési formától, — erőttől határozta meg, homályos marad, hogy hogyan fejlődik ki a »hozáillőség«-ből a későbbi, termelési erők és formák közötti ellentét. A mennyiben ama másnemű tények, a történelmi materializmus értelmében, a termelési formák megváltoztatásánál nem játszanak közre, fel kell tennie, hogy a gaz-

daság minden stádiuma mintegy magából meríti azon erőket, a melyek saját magán túl hajtják. E fejlődés tiszta immanenciáját a következő kifejezésekkel szokta jelölni: egy bizonyos korszak termelési formái »túléltek magukat«; új termelési erők ifejlődtek ki» (»haben sich entwickelt«); új társadalmi formák »vannak keletkezésben«. — Mind ezek azonban nem egyebek pusztá szavaknál.

Az összes történelmi faktorok kölcsönös »behatását«, a mely egyedül teszi ki a történet egységét — nem ismerhetjük meg. Az össz történetnek minden a mi számunkra lehetséges egységes képe, egyoldalú konstrukció által jön létre.

A történelmi materializmus azon csalódását, a mely szerint a történetet realisztikusan utánarajzolhatni gondolja — a hol »ismereti kategóriáink« csak a történelem »követelése« szerint stilizált képet alkotnak — annak »egy képviselője« érzi, a midőn azt mondja, hogy a történelmi materializmus az által nyeri igazolását, hogy a »történelmi fejlődést« az »emberi élet egészé«-től megkülönbözteti. Hogy szerinte egyáltalán nem tartozik minden, a mit átélünk, a történelembe; mert ez csak azt tartalmazza, a mi *kifejlődik* (»a mi variábilis«) míg életünk ezen kívül sok *állandó* faktort tartalmaz, mint a milyenek: a nemzés, szülés, emésztés stb. Ezeknek nincsen »történelmük«. Ezzel a materializmus egy forgalmi határt von a »lét«-en keresztül, »a melynek constans és variábilis alkatrészei minden pillanatban reális, elválaszthatatlan egységet képeznek«. A mennyiben tehát a történelmi materializmus azt hirdeti, hogy a történelem a »lét«-nek csak variábilis elemeivel foglalkozik, ezeket egy »választék«-nak, a »valóság elemek« egy új színhézésének ismeri el. A történelemnek ez a kiválasztása a történet összeségéből és annak felépítése az utóbbi variábilis elemeiből — a legtökéletesebb lemondás a naiv realizmusról, a »kategória« suverenitásának elismerése a tartalom fellett.

A történelmi materializmus azonban metódikájának ezt a jelentőségét nem csekély mértékben csökkenté kitűzött céljának egyoldalúságával: Azon variábilis elem, a mely egyedül alkot történelmet, szerinte csak a gazdagság. Minden más elem magában véve állandó és csak amannak behatása által szenved változást. Ezzel teljesen világossá válik azon erőszak, a melylyel a »gazdasági sor« vezérszerepét minden más, ezzel koordinálttal szemben vitatja.

Kétségtelen, hogy a történelmi materializmus eddigi képviselői, praktikus szocialisztikus tendenciából töltötték meg a teóriájuk methodikai formáit a gazdasággal mint tartalommal. És pedig azon oknál fogva, mert egy a »nagy tömegre« irányuló szociális törekvés számára kell, hogy a »gazdasági érdek« a döntő legyen; mivel semilyen más nem található nagyobb bizonyossággal amannak elemeiben. A. materializmusnak főképp ezért tűnik fel a »gazdasági sor«, mint az »egyedül variábilis«.

Habár a szocializmus legmélyebb értelmében véve több mint egy ökonómiai probléma, egalizálási-mozzanatjának mégis csak a praktikus és anyagi helyzetre kell szorítkoznia. Ezért hajlik a szocializmus egy materialisztikus-ökonómikus világfelfogáshoz. Szerinte a történelemnek az az értelme (Sinn), hogy szocialisztikus állapotokat fejlesszen ki és azért számára a történelem »substanciája« (»dasjenige, was eigentlich Geschichte am Leben ist«) — »az érdekkomplexus«, a melyre a szociális nivellizálás egyedül irányulhat: a gazdasági érdekkomplexus. Ebből kitűnik, hogy mily magasan áll a történelmi materializmus minden »nyers« és pusztán sensualisztikus értelemmel bíró »materializmus-fogalom« felett. Hogy sokkal inkább logikus kialakítása egy a történelem legmagasabb értelmét célzó interpretációnak. A történelmi materializmus tehát a legnagyobb mértékben csalódik, ha magát realizisztikus, minden nem objektív mozzanattól egyáltalán független történetfelfogásnak tartja.

De bizonyos értelemben véve mégis realizisztikusnak mondható: a mennyiben ugyanis minden ideologikus történetfelfogás abszolút ellentétének vallja magát (a mely történetfelfogás bizonyos ideákat akar a történelem »okozó erővé« tenni). A. történelmi ideológia azon illúzióját, a mely a tiszta forgalmi-gondolati összefüggést a »mozgató erők«-kel, az *ideát* a *kauzalitással* cseréli fel, — a történelmi materializmus a közvetlen ható okok felfedésével akarja helyreállítani.

Abból azonban, hogy az ideát *mint entitást*, mint metafizikai energiát, a történelemből eliminálnunk kell, még nem következik, hogy annak mint *pszichológiai* faktornak jelentőségét el ne ismerhessük és hogy a concrete ható »indító okok«-nak éppen materialisztikus-ökonómiaiaknak kell lenniök. Ha pl. az »Isten országa« mint a történelem reális végcélja fantazma is, kétségtelen, hogy mint vallásos eszme az emberek tudatában »reális hatásokat« gyakorolhat.

Az ismeretelméleti idealizmus ép úgy ellentétbe helyezkedik az ideológiával, mint azt egy bizonyos fokig a történelmi materializmus teszi. (A meddig t. i. nem redukálja a történelmet a szerinte egyedül konstitutív gazdasági motívumra.) Mert az ideológia voltaképp nem egyéb, mint történelmi realizmus. Az ő számára a történelem mint tudomány, nem egy sajátos szellemi formálása a valóságnak ismerésünk »kategoriai« által, — hanem a történés utánarajzolása, a mint az a valóságban végbe megy; csak hogy néki a »valóság« valami »metafizikai-szellemi«. Az ideológia, a mely szerint az ideák, a mint azok gondolkodásunkban »adäquate tükrözödnék«, a történelem tényleges faktorai, — nem egyéb, mint materializmus, a mely csak abban, hogy mit tart a történelem tartalmának, de *nem methodikai princípiumában* különbözik azon képtől, a melyet a historiai materializmus ad *magáról*.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a történelmi materializmus távolról sem olyan naturalisztikus, illetve realizisztikus, mint a milyennek tartja magát. A mennyiben a történelmet az élet ösztörténésétől határozottan elválasztja; a mennyiben a *historiai* magyarázat lehetőségét egy magasabb fogalom alá összefoglalható esemény komplexusokra szorítja és a mennyiben a számos »eseménysor« közül (a gazdasági érdekekre irányuló pozitív értékléséből kifolyólag) a gazdaságit mint elsődlegest határozza meg, a »lét« chaotikusan összehányt elemein egy organizálást és stilizálást hajt végre, a mely szükséges arra, hogy amazokból a történelem sajátos képződménye váljék. A történelmi materializmus ezért az »ismerés egy ideológiája«; annak dacára, sőt éppen arra támaszkodva, hogy a *történés ideológiáját* törekedett eliminálni. Keresi azt az értelmet, melylyel a történelemnek bírnia kell, hogy ismerésünknek a »létre« (»Dasein«) irányuló kategóriáival adäquat legyen. De az, hogy a történelem ezen értelmének tartalmául éppen az anyagit, a bizonyos tekintetben legkevésbé ideálist választotta és ezenkívül nem veszi észre, hogy ez is csak mint »pszichikai érték« motiválhatja a történelmet, megakadályozza abban, hogy az *ideában* a történelem *formáját* ismerje fel.

Enyvvári Jenő.